EL FACTOR DIAFÀSIC EN EL DESPLAÇAMENT LINGÜÍSTIC (L'ADMINISTRACIÓ ECLESIÀSTICA D'ELX EN L'EDAT MODERNA)

1. Introducció

L'estudi de la substitució lingüística exigeix una anàlisi molt complexa a causa de la quantitat de factors que intervenen en aquest procés lingüístic. Fins ara les explicacions que s'han donat sobre el tema no solucionen gaire les qüestions plantejades des del punt de vista sociolingüístic. Aquest procés, òbviament, manté la complexitat quan es tracta també del desplaçament[1] d'una llengua per una altra dins d'un àmbit d'ús concret. En realitat, la quantitat de factors que influeixen en aquest procés explicaria d'alguna manera tot aquest enrevessament ja que es produeix un entramat de diversos factors lingüístics i socials.

A la divisió bàsica de registre oral i registre escrit, cal afegir també les altres modalitats de registres formals o menys formals, i, a més, la diferent susceptibilitat per al canvi lingüístic que mantenen cadascun dels quatre nivells estereotipats del sistema lingüístic, és a dir, el fonètic, el morfològic, el sintàctic i el lèxic. I, per descomptat, s'ha de tenir en compte la intervenció dels factors socials, dels elements externs,

1. Utilitzem el terme 'desplaçament' seguint la definició que dóna Montoya: «per a referir-nos a una llengua que ha reculat en alguns o molts dels seus àmbits d'ús», Brauli Montoya Abad, *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat Moderna* (Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1986), pàg. 20.

que assoleixen tanta importància en la substitució com els factors interns de l'estructura lingüística.

Si bé poden resultar fàcils i entenedors els conceptes de canvi lingüístic, el de substitució i el de desplaçament, no ho sembla així l'estudi dels processos d'aquests elements lingüístics, ja que, fins ara, han escapat de tot intent de sistematització. Per això, en analitzar les etapes que conformen qualsevol procés de canvi lingüístic, ens trobem sovint davant de l'arbitrarietat i la descoordinació dels diversos factors lingüístics i socials. Per a no abandonar el marc de referència de l'administració eclesiàstica, àmbit d'ús on situem aquest treball, esmentarem l'opinió que en deduïa A. Vila Moreno quan pretenia trobar un fil conductor capaç d'explicar tot el procés de canvi, tant per a poder parcel·lar aquest procés, com per a trobar l'etapa exacta del canvi, ja que l'autor anota la imbricació de les dues llengües —català i castellà— en les cinc etapes que proposa.[2]

Però, òbviament, ni la lingüística ni la ciència consideren cap arbitrarietat ni cap asistematització en els seus fets. Aquest treball pretén oferir una hipòtesi que intente donar llum a l'esmentada imbricació lingüística que es produeix al llarg de tot el procés de canvi que provocà el desplaçament del català en l'administració eclesiàstica. El marc escollit és la documentació eclesiàstica de l'arxiu parroquial de

2. Alfonso Vila Moreno, *La lengua valenciana en la administración eclesiástica* (València, Ed. Del Zenia al Segura, 1985), pàg. 181:«Resulta artificial cualquier parcelación que se realice al intentar compendiar los distintos momentos en que se observa el cambio definitivo del valenciano por el castellano (...). Por otra parte ya hemos indicado la disparidad que se da en el momento de anotar las partidas o formularios de actos sacramentales o las actuaciones de tipo económico y administrativo, incluso aún dentro del mismo fondo parroquial.«Igualmente resulta problemático señalar en qué momento se realiza realmente la transición, pues si consideramos que ésta se efectúa en tanto existen anotaciones vernáculas posteriores podemos estar alargando artificialmente la fecha del cambio ya que tras la castellanización "de facto" de un archivo no resulta inusual observar alguna partida valenciana inserta en un contexto plenamente castellanizado».

la basílica de Santa Maria d'Elx. El període de desenvolupament del procés comprèn des d'inicis del segle XVI, època en què apareixen els primers textos escrits en castellà, fins al 1740, any en què desapareix el català de la redacció dels documents.

Durant l'edat moderna, el castellà és la llengua que va marcant i imposant, a poc a poc, les línies d'actuació lingüística en els registres formals. Al mateix temps, el model de la llengua castellana inicia una etapa de predomini i d'influència en el sistema lingüístic català. La penetració del castellà en els documents es realitza d'una forma selectiva i, podríem dir també, de manera estratègica. Així, sembla que la substitució del català en determinats documents està sempre en funció de les característiques diafàsiques que envolten la redacció del text. Aquesta és la hipòtesi que intentarem desplegar tot seguit.

2. El registre eclesiàstic

La ductibilitat de la llengua permet que el parlant tinga sempre a l'abast una àmplia gamma de variacions per a cada tipus de context o de situació d'ús. D'aquesta manera la llengua disposa d'uns mecanismes interns capaços de possibilitar una adaptació que satisfaça cada tipus de situació. Aquestes característiques que influeixen en el llenguatge segons el context d'ús són els tres elements determinants dels actes comunicatius:

1) El que passa o es conta.
2) Els qui hi participen.
3) Segons les funcions que hi realitze el llenguatge.

Per tant, si aquests factors defineixen la situació d'ús, podem deduir-ne els elements que integren el *registre*. Aquests factors que determinen el registre prenen en la lingüística actual els noms de *camp de discurs, tenor del discurs* i *mode de discurs*.[3]

3. Vegeu M. A. K., Halliday, *El lenguaje como semiótica social. La interpretación social del lenguaje y del significado* (Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1986).

L'anàlisi del camp diafàsic on es desenvolupa el registre eclesiàstic està íntimament relacionat amb les característiques del llenguatge administratiu. En primer lloc, aquest registre derivarà d'una determinada situació d'ús i d'un camp semàntic concret. D'altra banda, aquests dos conjunts —el situacional i el lingüístic— creen i controlen l'actualització del text. Aquestes característiques serien les següents:[4]

Camp: en aquests documents la matèria objecte de comunicació és la gestió d'uns determinats interessos —privats o col·lectius—, els quals s'emmarquen dins d'una legalitat que existeix ja o que la mateixa institució eclesiàstica pot crear.

Tenor: a partir de la intervenció dels individus en aquest procés s'hi estableix una relació administrador-administrat (capellans-feligresos, per exemple). Els primers apareixen com a defensors d'uns determinats interessos. Els segons, poden estar representats per ells mateixos (control intern d'una administració) o pels ciutadans, els quals, per contra, s'hi presenten com a defensors d'uns interessos particulars.

Mode:

a) El canal de comunicació emprat és el mitjà escrit. Aquest canal ofereix les condicions de perdurabilitat, característica que no pot oferir el canal oral.

b) L'actitud entre els comunicants, és a dir, entre l'administrador i l'administrat, sol ser formal i impersonal. Mentre que les intencions es concreten en la defensa d'uns drets particulars, d'una banda, i la defensa de la legalitat vigent, per l'altra.

c) L'estructura de la documentació eclesiàstica es presenta gairebé estereotipada. Des d'aquest punt de vista hem de ressaltar la poca variació formal.

4. Hem seguit el model del llenguatge administratiu que comenta CARLES DUARTE I MONTSERRAT en *Introducció a la traducció administrativa entre el català i el castellà*, dins *Llengua i administració* (Barcelona, Ed. La Magrana, 1986), pàg. 44.

3. El procés de desplaçament del català

A les comarques més meridionals dels Països Catalans el català ha estat una llengua que ha hagut de conviure sempre amb el castellà en certs àmbits d'ús. En el tractat de Cazola (1179) els reis de Castellà i d'Aragó acordaren situar la frontera de les dues corones a Biar, demarcació que es concretà amb el tractat d'Almirra firmat pel rei Jaume I i el seu gendre, Alfons el Savi, el 1248. Això no obstant, Jaume I conquerí el Baix Vinalopó el 1265, i repoblà aquestes terres de catalans i argonesos, tot i que continuaren adscrites a Castella. D'altra banda, amb el tractat de Torrelles, el 1304, Jaume II incorporà aquestes comarques del sud al regne de València.

Durant el segle XIII, i mentre Elx pertanyia a la corona castellana, aquesta comarca era senyoria de Don Manuel i més tard de l'infant Don Juan Manuel.[5] Aquesta pertinença possibilità, en gran mesura, la redacció de molta documentació administrativa en castellà, n'és una prova fefaent la gran quantitat de privilegis escrits en aquesta llengua durant aquests primers segles de repoblació cristiana.[6]

Aquesta zona continuarà essent de senyoria des de 1324, quan Jaume II en féu donació a son fill Ramon Berenguer, fins al 1459 que retornà a mans reials. Després d'un breu parèntesi, encara tornarà una altra vegada, el 1471, a constituir-se en senyoria, ja que els Reis Catòlics entregaren aquesta comarca a un noble castellà, Gutierre de Cárdenas, com a recompensa pels tràmits que realitzà a fi d'aconseguir el matrimoni dels dos reis. A partir d'aquests nous senyors, es consolidarà la presència del castellà en els documents de l'administració il·licitana, tant municipal com eclesiàstica.

5. Veg. Alejandro Ramos Folqués, *Historia de Elche*, I (Elx, 1970).

6. Vegeu Francisco Gimeno Menéndez, *De sociolingüística histórica: Tradición grafemática y variable fonológica*, «Boletín de la Academia Puertorriqueña de la Lengua Española», 11, 2 (San Juan), pàgs. 71-86, on s'analitza una variable de la llengua castellana d'un llibre de privilegis reials concedits a Alacant i a Oriola durant el segle XIII.

Com ja hem dit, la confluència lingüística de totes dues llengües ha existit sempre en certs nivells, sobretot en el nivells formals, com per exemple la documentació escrita. En aquest aspecte, hem d'afegir la importància que hi tindrien els notaris,[7] ja que com a funcionaris públics haurien aconseguit, amb tota seguretat, certa competència sociolingüística del castellà, si més no, per a controlar la documentació dels senyors castellans i els privilegis ja redactats.

Sobre la cohabitació lingüística, l'arxiu parroquial de la basílica de Santa Maria d'Elx no n'és tampoc cap excepció. En primer lloc hem de ressaltar que fins al 1563 Elx pertanyia a la diòcesi de Cartagena. En segon lloc, que a partir de la creació del bisbat d'Oriola el 1563, aquesta diòcesi, amb un bon nombre de prelats castellans, era una gran impulsadora de la castellanització de l'església, i això que, paradoxalment, el bisbat d'Oriola demanà la segregació del de Cartagena adduint la diferent llengua entre les dues zones.[8]

L'arxiu de la basílica d'Elx conté documentació des del segle XIV. Ja del segle XV datem els primers documents que tenim en aquest arxiu redactats en castellà. Durant aquests primers segles podríem dir que l'existència de documentació en aquesta llengua no deixa de ser testimonial, tot i que siga una presència força significativa. Però en el segle XVI, amb l'aparició d'una noblesa forana, junt amb unes primerenques actituds obertament castellanitzadores del nou bisbat d'Oriola, augmenta de forma substanciosa el nombre de documents redactats en castellà.

A més, és al llarg del segle XVII quan el bisbat i els alts càrrecs eclesiàstics afavoreixen la redacció de força documents en castellà. En la centúria següent, amb els esdeveniments històrics coneguts per tots

7. Sobre el paper del notari en la regularització lingüística vegeu M. FONOLLOSA I MARINÉ, *et al., Castellanització i decadència de la llengua a la comarca del Bages. Un estudi de protocols notarials (1790-1820)*, «Revista de Llengua i Dret», núm. 7 (Barcelona, Escola d'Administració Publica de Catalunya, 1986), pàgs. 185-212.

8. Veg. VICENT PITARCH, *La llengua de l'administració eclesiàstica (País Valencià, segles XVII-XVIII)*, «L'Espill», núm. 6/7 (València, 1980), pàgs. 41-76.

—la guerra de Successió el 1707 i a continuació el Decret de Nova Planta el 1714, amb la supressió dels furs, l'establiment de l'administració militar en castellà, etc.—, les recomanacions sobre l'ús del castellà esdevenen ara, a més, prohibicions sobre l'ús del català. Automàticament, un elevat percentatge de documentació que fins aleshores es redactava regularment en català passa, de sobte, a escriure's en l'altra llengua.

Tot i això, sembla que, malgrat aquestes actituds prohibitives, part del baix clero es resigna a abandonar el català. Alguns eclesiàstics no claudiquen ni es sotmeten a les disposicions legals, sinó que, pel contrari, continuen utilitzant el català fins al 1740. Aquest mateix any, el bisbe hagué de visitar totes les parròquies per a deixar personalment constància definitiva de la il·legalitat en què s'incorria quan es redactaven els documents en la llengua pròpia del país. I, a més a més, ara es fa amb caràcter punitiu i amb penes que poden arribar, fins i tot, a l'anul·lació del document escrit en català.

4. El factor diafàsic

Aquest podria ser un breu resum, a grans trets, del canvi lingüístic o de la història de la cohabitació lingüística a l'església il·licitana. Però és en aquest punt on cal preguntar-se per aquesta interacció lingüística. D'una banda, és clar que la influència del castellà repercuteix en el sistema lingüístic català. El contacte possibilita la variació i la interferència en tots els nivells, és a dir, des de la fonètica i la morfosintaxi, fins al lèxic; si bé, també és veritat que alguns nivells són més susceptibles als canvis que no d'altres. Però, el pas següent és la substitució, el castellà apareix en nous documents o desplaça el català en altres. ¿Quins criteris i circumstàncies han propiciat l'aparició del castellà en uns determinats documents i no en altres? ¿Hi ha algunes normes que predeterminen l'ús d'una llengua concreta? Segurament sí, i per això formulem la següent hipòtesi, segons la qual hi ha una relació directa entre el tipus de registre i l'opció d'una o l'altra llengua.

Si apliquem el concepte de registre que dóna Halliday i analitzem els tres elements que delimiten el context social, podem canalitzar els aspectes sobre els quals basem aquesta hipòtesi:

a) *Camp del discurs*: L'administració de l'església produeix una documentació amb temàtica i continguts totalment diferents en relació als dos tipus de destinataris que tenia. Un destinatari extern com la corona, el bisbat i la noblesa, amb qui bescanvia una determinada documentació: la correspondència i altres documents com els inventaris, les actes, els processos, etc. Mentre que a l'altre destinatari: la mateixa església —o, si es vol, quan no hi ha destinatari—, va destinada una determinada documentació de control i de regulació interna com els registres sacramentals o la comptabilitat i el control dels racionals, dels aniversaris i de les dobles. A diferència de la primera, aquesta segona documentació no ix de l'església i sols en fa ús el mateix clero.

Conseqüentment, i per a resumir, si l'administració d'una església intentava controlar i regular la vida religiosa dels feligresos, la vida i els treballs dels membres del clero i l'activitat econòmica de la mateixa institució, havia de realitzar una producció escrita per a l'exterior i una altra per a l'interior. I sobre aquesta diferència situacional, més o menys formal, l'ús d'una o altra llengua, és clar, no podia ser indiferent.

b) *Tenor del discurs*. Seguint el context situacional, i ara fent-nos ressò del tenor del discurs, podríem analitzar l'índole dels interlocutors que intervenen en aquests actes comunicatius. Com es pot comprovar, aquesta anàlisi dels interlocutors enllaça i està directament relacionada amb les característiques del destinatari, punt que ja hem vist en el camp del discurs. La interacció entre església-destinatari, o entre administrador-administrat, situa en un primer pla les relacions socials i deixa de banda les lingüístiques. És aleshores quan la selecció d'una o altra llengua està definida per les relacions interpersonals que marquen el context situacional. En altres paraules, l'església examinarà en cada cas l'índole de l'interlocutor per a optar lingüísticament. Així tenim, per una part, que es farà ús del castellà quan l'interlocutor siga la corona,[9] la noblesa —sobretot amb els marquesos d'Elx, els Cárde-

9. En contra dels furs, el rei Felip II atorgà uns privilegis a l'església d'Elx el 1562 redactats en castellà, també sabem que el mateix clero il·licità es dirigia al rei en la mateixa llengua.

nas—, el bisbat d'Oriola —institució que com ja hem vist adoptà molt aviat el castellà com a llengua vehicular— i altres institucions com la Inquisició. D'altra banda, quan l'interlocutor és el poble, les altres capes socials o les institucions que no hem esmentat abans, continuarà essent el català la norma d'ús. És a dir, un certificat de bateig o de matrimoni per a qualsevol feligrès del poble es redactava, lògicament, en català, com també s'hi escriurien els documents que anaven adreçats a les altres parròquies.

c) Mode del discurs. Acabem ja amb el tercer element del context situacional que conforma el registre. En aquest context, l'entorn sòcio-semàntic intervé en la selecció de formalitat textual i en la selecció d'organització del text; per tant, els recursos lingüístics que apliquem aniran en funció del gènere elegit.

En aquest punt de l'organització textual, el destinatari i l'interlocutor seran les bases per a triar una variació més o menys formal. De manera que el text no contindrà la mateixa formalitat quan aquest es refereix a una certificació sacramental —per a qualsevol particular que ho demane— o una relació de misses —per a control intern—, que una sol·licitud d'ajuda econòmica formulada a la noblesa local o una relació d'arrendaments que l'església havia d'enviar regularment al bisbat.

Sobre el gènere, hem d'afegir que, per regla general, i amb alguna excepció, els textos d'un destinatari extern i d'un context formal opten per un gènere narratiu i descriptiu. Són els documents de la correspondència, dels acords de les Juntes del Clero, de les descripcions dels béns mobles i immobles i d'altra documentació que interessava a les jerarquies superiors. Mentre que per a un destinatari intern, i dins d'un context menys formal, s'opta, més bé, per utilitzar el gènere expositiu. És el cas dels registres sacramentals (on, per exemple, en molts únicament apareix el nom del feligrès, el nom dels pares i dels padrins i la data), o la relació expositiva dels diversos impostos que es cobraven —racionals, dobles, aniversaris, etc.—. En aquest segon cas de destinatari intern, normalment, s'utilitzava el gènere expositiu.

Cal apuntar, finalment, que —i sempre en termes generals— el text formal i el gènere narratiu i descriptiu introdueix més prompte l'ús de la llengua castellana, a diferència de l'altre text, menys formal i expositiu, que perdura en llengua catalana.

Per tant, i per a resumir l'exposició d'aquesta hipòtesi, passem ara a diferenciar els diversos tipus de documents que aquesta situació sociolingüística originà en l'administració eclesiàstica:

a) Documents que mantenen el català fins al 1740. Són, sobretot, escrits de gènere expositiu, anotacions i altres papers de control i de registre i sempre per a ús intern. Pertanyen a aquest grup tota la documentació del *quinque libri*, més el control i l'anotació dels elements de la comptabilitat (aniversaris, dobles, rendes, etc.).

b) Documents escrits en català però que en un determinat període comencen a redactar-se també en castellà. Com ja hem vist abans, la penetració del castellà en aquestes terres, tot i que aquesta llengua entra en contacte en la segona meitat del segle XIII, és al llarg del segle XVI i, sobretot durant el XVII, quan ens trobem el major nombre de documentació que adopta una o l'altra llengua en funció de les condicions esmentades en la nostra proposta d'hipòtesi.

c) Documents que perden la llengua catalana per a redactar-se únicament en castellà durant el procés de desplaçament. En aquest apartat hem de fer referència al concepte de diglòssia funcional tal com la defineix G. Rojo, és a dir, «*aquella en que se da una regulación socialmente acceptada según la cual cada lengua o variedad es adecuada para determinadas utilizaciones*».[10]

d) Documents que des de la seua aparició sempre s'han redactat en castellà. A partir del moment en què es produeix el contacte lingüístic, el castellà esdevé llengua A, pot intervenir en tots els contextos, abraça totes les possibilitats lingüístiques, tot i que permet l'actuació del català en alguns àmbits, normalment en aquells que contenen un relleu lingüístic i social insignificant. Com que el català passa a llengua B, es limita, cada vegada més, els seus àmbits d'actuació; en realitat, podríem parlar que sols en aquells que li reserva el castellà. G. Rojo preveu també aquesta situació dins del que anomena la diglòssia d'adscripció, perquè a diferència del punt anterior, en aquest cas «*la*

10. GUILLERMO ROJO, *Diglosia y tipos de diglosia* en *Philologica hispaniensia in honorem M. Alvar*, II (Madrid, 1985), pàgs. 603-617.

demarcación afecta únicamente al sistema B. El A sirve para cualquier àmbito: el B sólo puede ser utilizado en los contextos informales».[11]

5. Conclusió

Des de la repoblació cristiana, a mitjan segle XIII, les circumstàncies socials i polítiques de la zona han configurat un panorama lingüístic amb dues llengües en les diferents administracions. La convivència lingüística dels segles XIV i XV deixaria pas a un conflicte que desembocaria, en aquest àmbit d'ús concret, a un desplaçament que aconseguiria la seua darrera fita el 1740. Resumint, i en poques paraules, el contacte lingüístic acabà amb la documentació eclesiàstica en català, els mecanismes sociolingüístics possibilitaren el desplaçament del català. Al castellà li reserven els documents de registre formal, de destinatari extern i de gènere narratiu i descriptiu, mentre que el català es restringeix per a la resta de documentació amb un relleu lingüístic i social insignificant.

Antoni Mas Miralles

11. Guillermo Rojo, *op. cit.*, pàg. 615.